УДК 398

И.И. Ямалтдинов

XX ГАСЫР УРТАСЫНА КАДӘР ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ ЖАНРЛАРЫН ӨЙРӘНҮ

Изучение жанров татарского народного творчества приходится на начало прошлого века. С начала XX века на страницах журналов печатаются статьи Г. Юлдашева, Г. Рахима, М. Акчурина, Г. Тулумбайского и других авторов о татарских народных песнях, обрядовом фольклоре, эпических произведениях. Определённую лепту в развитие татарской фольклористики внесли классики татарской литературы: поэт Г. Тукай и писатель Г. Ибрагимов, учёные Г. Баттал, Г. Сагди, Х. Ярми, Н. Исанбет и др.

В данной статье автор анализирует труды исследователей фольклора по изучению жанров татарского народного творчества до середины XX века. Он приходит к выводу, что до середины XX века изучение жанров татарского фольклора находилось в центре внимания. В своих трудах, напечатанных в виде предисловий к различным сборникам, отдельных статей исследователи излагали свои взгляды на роды и виды народного творчества, создали научную классификацию отдельных жанров, выделили их специфические особенности.

Ключевые слова: фольклор, татарское народное творчество, жанры, изучение.

The study of the genres of Tatar folk art falls on the beginning of the last century. Since the beginning of the 20th century articles by G. Yuldashev, G. Rakhim, M. Akchurin, G. Tulumbaysky and other authors about Tatar folk songs, ritual folklore, and epic works have been printed on the pages of magazines. A certain contribution to the development of Tatar folklore was made by the classics of Tatar literature: the poet G. Tukay and the writer G. Ibrahimov, the scholar G. Battal, G. Sagdi, H. Yarmi, N. Isanbet and others.

In this article, the author analyzes the works of folklore researchers studying the genres of Tatar folk art until the mid-20th century. He concludes that until the middle of the 20th century, the study of Tatar folklore genres was in the center of attention. In their works, printed in the form of prefaces to various collections, individual articles, the researchers expounded their views on the types of folk art, created a scientific classification of certain genres, and identified their specific features.

Key words: folklore, Tatar folk art, genres, study.

Татар фольклористикасында татар халык иҗаты жанрларын өйрәнү XX йөз башына туры килә. Шагыйрь Г. Тукай һәм язучы Г. Ибраһимов та бу эшкә билгеле бер өлеш кертә.

Г. Тукай «Халык әдәбияты» (1910) лекциясендә ышануларга, мифологик легендаларга, бәетләргә, лирик җырларга туктала. Соңгыларының структурасын һәм поэтикасын, шулай ук фольклор һәм язма әдәбиятның үзара файдалы бәйләнештә булуын җентекле анализлый. Фольклорга билгеләмә бирү, халык иҗаты әсәрләренең социаль функцияләре һәм сыйнфыйлыгы, авторлык проблемалары, эстетик кыйммәтләрне өйрәнү, татар халык җырларының төзелеше

һәм идея юнәлеше турындагы мәсьәләләр беренче мәртәбә Г. Тукай тарафыннан куела [Ярмухаметов, 1957]. Шагыйрьне туган халкының авыз иҗаты, теленең чисталыгы, образларының чынлыгы һәм ышандырырлык булулары, поэтик байлыгы белән җәлеп итә, ул аңарда иң яхшы рухи сыйфатлар хәзинәсен күрә.

Г. Ибраһимовның «Әдәбият мәсьәләләре» хезмәтендә «Халык мөсәннәфәте» бүлеге [Ибраһимов, 1978, б. 23–30] махсус фольклорга багышлана. Г. Ибраһимов та халык авыз иҗатына билгеләмә бирә. Шуның белән бергә ул биш фольклор жанрын бүлеп чыгара: бәетләр, җырлар, әкиятләр, мәкальләр һәм табышмаклар. Әкиятләр жанрына ул шартлы рәвештә риваять-легендаларны, архаик һәм әкияти-мифологик дастаннарны да кертә.

Г. Ибраһимов 1918 елда басылган «Әдәбият кануннары» дигән хезмәтендә (1916 елда «Әдәбият дәресләре» исеме астында нәшер ителә) югарыда әйтелгән мәсьәләләргә туктала. Фольклор әсәрләрен музыкаль, шигъри, прозаик төрләргә бүлә. Кызганыч ки, ул әле дастаннар, йола һәм ышанулар турында язмый. Аның жанрларга бүлү схемасы формасы буенча да, эчтәлеге ягыннан да әлегә бөтен фольклорны колачламый.

Әмма соңрак Г. Ибраһимовның фольклор өлкәсендәге фикерләре шактый үсеш-үзгәреш кичерә һәм 1926 елда ул «Безнең юл» журналында халык әдәбиятына ышану һәм өшкерүләрнең (әфсентөфсеннәр) дә керүе турында яза [Ибраһимов, 1926].

Г. Батталның 1913 елда басылып чыккан «Нәзарияте әдәбия» хезмәте татар фольклористикасы үсешендә зур роль уйный [Баттал, 1913]. Ул, татар галимнәре арасында беренчеләрдән булып, фольклор жанрларын эпик, лирик төрләр системасында карый. Аерым алганда, халык җырларын – лирик, тарихи җырларны, риваятьләрне, әкиятләрне һәм героик дастаннарны эпик төр буларак өйрәнә.

«Шура», «Аң» журналларында Г. Юлдашев, Г. Рәхим, М. Акчурин һ. б. авторларның татар халык җырлары, йола фольклоры, эпик әсәрләр турында мәкаләләре басыла. Мәсәлән, Г. Рәхимнең «Халык әдәбиятымызга бер караш» дип исемләнгән мәкаләләрендә [Рәхим, 1914] халык җырларының үзенчәлекләре, аерым алганда структурасы һәм образлар системасы, аларны башкару характеры тәфсилләп бәян ителә.

1930 еллар башында Г. Толымбай фольклорның күләменә һәм күпкырлы характерда булуына игътибар итә, аны өлешләргә бүлеп карый. Башта ул ышанулы өлеш (мифлар, магик ышанулар, йолалар һәм гореф-гадәтләр) турында яза һәм бу өлкәгә караган материалларның күплеген һәм аларны өйрәнү зарурлыгын ассызыклый [Тулумбайский, 1930]. Моның белән килешергә кирәк, чөнки бу төрдәге материаллар белән танышу өчен К. Насыйриның «Казан татарларының ышанулары» («Поверья и приметы казанских татар») хезмәтенә генә дә күз салу җитә.

Г. Толымбай 1933 елда «Совет әдәбияты» журналында дөнья күргән мәкаләсендә татар фольклоры әсәрләренең классификациясен

тәкъдим итә һәм аларны эпик, лирик, драматик төрләргә бүлеп карый [Толымбай, 1933].

Шулай итеп, автор, культура-тарих мәктәбе вәкиле буларак, үз халкының рухи һәм иҗтимагый тормышын исәпкә алып, фольклорны өйрәнүгә системалы рәвештә якын килә.

1934 елда Әминә Халит та бәетләрне тикшерү тәҗрибәсе белән уртаклаша. Шул турыдагы мәкаләсендә ул экиятләрнең үзенчәлекләренә дә туктала. Аның фикеренчә, фольклорның җыр, әкият, мәкаль, такмак, табышмак кебек жанрлары белән чагыштырганда, бәет үзенең эчтәлеге белән кыйммәтле, чөнки фактик материалга нигезләнеп языла, социаль, сыйнфый көрәш буенча бай материал бирә. Монда без объектка сыйнфый якын килү белән очрашабыз. Бәетләрдә фантазия һәм көчле лирик мотивлар булу аларның чынбарлыктагы вакыйгаларга таянып язылган җыр кебегрәк яңгыраулары, элгәре телдән әйтелүләре ассызыклана, русларның былиналары белән чагыштырыла [Халит, 1934]. Соңрак, бәетләрне тикшерүенең дәвамы булып, Ә. Халитованың «Суга баткан ялчылар» бәете турындагы мәкаләсе языла [Халитова, 1935]. Анда бәеткә тарихи-типологик анализ ясала һәм ахырда әсәрнең тексты да урнаштырыла.

Шулай итеп, автор, татар фольклористикасында беренчеләрдән булып, бәетләргә фәнни характеристика бирергә тырыша, чагыштырма планда милли үзенчәлекләрен күрсәтә, татар фольклорындагы урынын билгели.

Г. Толымбайның 1935 елда басылган «Бәетләр» китабында бәет сүзенең этимологиясе турында сөйләнә, аның борынгыдан кулланылып килүе, ике строфалы шигырь мәгънәсендә йөреп, соңрак халык иҗаты жанры дип атала башлавы турында әйтелә [Урманчеев, 1974, б. 3].

1939 елда Г. Сәгъдинең «Әдәбият теориясе» китабы нәшер ителә. Аның бер өлеше татар фольклоры жанрларына багышлана. Китапның 1941 елда чыккан тулыландырылган басмасында җиденче бүлек тулаем фольклор турында. Анда фольклорга билгеләмә бирелә, жанрлар һәм аларның үзенчәлекләре билгеләнә [Сәгъди, 1939, б. 142].

Шул ук елда Н. Исәнбәтнең «Татар табышмаклары һәм аларны тикшерү» исемле күләмле мәкаләсе басыла [Исәнбәт, 1939]. Әлеге мәкаләдә табышмакларга билгеләмә бирелә, функцияләре, язма әдәбият белән үзара йогынты ясашуы, фольклорның башка жанрлары белән бәйләнеше, халыклар арасында күчүчәнлеге, үзенчәлекләре, җыю һәм өйрәнү тарихы, яңа заман табышмакларының барлыкка килү юллары кебек мәсьәләләр тикшерелә. Әлеге фәнни мәкалә татар табышмакларын өйрәнү-тикшерү юлында алга таба зур адым була.

1940 елда Татар тел һәм әдәбият фәнни-тикшеренү институты галимнәре «Идегәй» дастанын өйрәнә башлыйлар. Март аенда институтта галимнәр һәм язучылар катнашында «Идегәй» дастанын өйрәнү буенча махсус киңәшмә оештырылып, эпик фондны тулыландыру максат итеп куела һәм, эпосның 500 еллыгын билгеләп үтү уңаеннан,

инициатив комиссия алдына ТАССР хөкүмәтенә рәсми мөрәҗәгать әзерләү бурычы куела [Хроника..., 1940].

Ф. Урманчеев үзенең «Идегәй» дастанына багышланган монографиясендә аны җыю һәм бастыру тарихына тукталып, 1930 еллар ахыры – 1940 еллар башында төрле татар вариантларын язып алу эшенең интенсив төс алуын, бу өлкәдә Н. Исәнбәт, Х. Ярми һ. б. ның күп эш башкаруларын ассызыклый [Урманчеев, 1999, с. 3–14]. Бу урында фольклорчы Х. Рәхмәтуллинның да хезмәтен билгеләп үтәргә кирәк [Әхмәтҗанов, 2005].

1940 елларда «Идегәй» эпосына багышланган мәкаләләр басыла [Ярми, 1940; Исәнбәт, 1940], дастанның төрле вариантларына характеристика бирелә һәм ул популярлаштырыла.

Н. Исәнбәтнең «Татар халык эпосы «Идегәй» дастанының 500 еллыгы» [Исәнбәт, 1940] мәкаләсе аерым әһәмияткә ия. Анда эпосны фәнни өйрәнү буенча түбәндәге мәсьәләләр куела: эпосның тарихи нигезләре; милли версияләрнең сюжет, мотив һәм сәнгати үзенчәлекләренә чагыштырма-типологик анализ; татар версиясенең җыйнама вариантын төзү принциплары һ. б. [Урманчеев, 1999, с. 9]. Н. Исәнбәт шулай ук «Идегәй» дастанының җыйнама вариантын да эшли һәм 1940 ел ахырында аны «Совет әдәбияты» журналында бастыра [Татар халык дастаны..., 1940]. Ләкин Татар тел һәм әдәбият фәнни-тикшеренү институты әлеге вариантка тискәре бәя бирә. Эпосның яңартылган җыйнама китаби вариантын әзерләү өчен, танылган галим һәм язучылардан махсус төркем (Н. Исәнбәт, Х. Ярми, Ш. Маннур) төзелә. Еллар узгач, Ф. Урманчеев әлеге төркем әзерләгән кульязманың дөнья күрүе шул заманның зур казанышы була алыр иде, дип яза [Урманчеев, 1999, с. 10]. «Идегәй» дастанының җыйнама варианты 50 елга якын вакыт узганнан соң гына – 1988 елда басыла [Идегәй, 1988].

«Идегәй» дастаны турында берничә уңай мәкалә дөнья күргәннән соң, 1944 елның 9 августында Үзәк Комитетының әлеге эпосны турыдан-туры гаепләгән карары чыга. Татар халык эпосы «Идегәй» дастанының 500 еллыгы уңаеннан «Совет әдәбияты» журналында басылган Н. Исәнбәт мәкаләсе фәнни нигезе булмаган, ялгыш теориягә нигезләнгән хезмәт буларак бәяләнә [Тарихи чынлык..., 1944].

Х. Ярми баштарак эпоска югары бәя бирсә, соңрак татар халык иҗатын өйрәнүдә методологик һәм идеологик хаталар ясалу турында фикер йөртә башлый. Әлбәттә бу Үзәк Комитетның алда телгә алынган, «хаталарны төзәтү юллары» күрсәтелгән карары белән бәйле. Х. Ярми фольклористиканың, «дөрес» юлга басып, зур уңышларга ирешүен билгеләсә дә, репрессиядән котыла алмый. 1944 елда Тел, әдәбият һәм тарих институты директоры вазифасыннан алына, эпосны өйрәнү берничә дистә елга туктатыла.

Шул ук 1940 елларда эчтәлекле кереш мәкаләләр белән төрле җыентыклар басыла [Мамин, 1940; Исанбет, 1941]. Аларда татар фольклорының төрле жанрларын теоретик яктан өйрәнү юнәлешендә тәүге адымнар ясала.

Арада Н. Исәнбәтнең «Татар халкының балалар фольклоры» җыентыгын ачып җибәргән «Балалар фольклорын өйрәнү һәм аңа классификация» мәкаләсе [Татар халкының..., 1941, б. 3–36] аерым игътибарга лаек. Әлеге мәкалә алты бүлектән тора. Анда нәрсә ул балалар фольклоры, балалар тормышында ул нинди урын алып тора, аны өйрәнүнең әһәмияте нинди кебек сорауларга җавап табарга мөмкин, шулай ук рус һәм татар балалар фольклорларын җыю һәм өйрәнү мәсьәләләре, аның сәнгати үзенчәлекләре, классификациясе карала. Әлеге җыентык, аерым алганда, кереш мәкалә бу өлкәдәге беренче хезмәт булып тора.

1942 елда А. Шамовның халык җырлары турындагы мәкаләсе чыга. Анда халык җырларының сәнгатьчә үзенчәлекләре, композициясе мәсьәләләре күтәрелә һәм күпмедер күләмдә чишелә дә. Һәм алга таба татар халык җырларының бөтен төрләрен фәнни өйрәнү бурычы куела [Шамов, 1942].

Шуннан соң, җырлары һәм көйләре белән беррәттән, халык арасында киң таралган автор җырларын системалаштыру, өйрәнү эше башлана. 1948 елда З. Хәйруллина төзегән «Җырлыйк, иптәшләр» җыентыгы басыла. Анда киң таралган автор җырлары да урын ала. Ләкин халык җырларына урын бик аз бирелә.

Профессор Л. Җәләйнең Х. Ярми һәм А. Шамов тарафыннан төзелгән җыентыкка рецензия рәвешендә язылган мәкаләсе яңа фәнни хезмәт булып тора. Ул халык җырларының эчтәлек һәм форма ягыннан үсеш-үзгәреш кичерүен, структура ягыннан күпстрофалы яңа җырлар барлыкка килүен билгели [Җәләй, 1948].

1949 елда 8 нче сыйныф өчен «Татар әдәбияты» дәреслеге языла. Х. Ярми тарафыннан әзерләнгән «Татар халык иҗаты» бүлегендә халык иҗаты әсәрләре экият, җыр, бәет кебек жанрларга бүлеп урнаштырыла.

1951 елда «Татар халык иҗаты» антологиясе басылу халык иҗатын фәнни өйрәнүдә тагын бер җитди адым булып тора. Халык иҗаты әсәрләре – жанрларга, алар үз чиратында төрләргә бүленә. Лирик жанрларга автор йола фольклорын, шулай ук җырларның (тарихи җырлардан башка) бөтен төрләрен кертә. Әкиятләр, бәетләр, мифлар, легендалар, тарихи җырлар һәм дастаннар эпик төргә карый. Аерым жанрлар төркемчәләргә бүленә (мәсәлән, фантастик, реалистик, хайваннар турындагы экиятләр, экият-мәзәкләр).

Н. Фәттах билгеләгәнчә, автор халык иҗатының аерым жанрлары поэтикасына өлешчә генә кагыла. Халык иҗаты әсәрләренең сәнгатьчә эшләнеше, аларның тел һәм поэтик үзенчәлекләре анализланса, мәкалә тулырак булыр иде, дип саный рецензент. Моңарчы чыккан җыр җыентыклары белән чагыштырганда, төзүчеләрнең совет чоры җырларының дөрес фәнни классификациясен булдыруларын да ассызыклый [Фәттахов, 1951]. «Татар халык иҗаты» җыентыгына Н. Фәттах язган күләмле рецензиядә милли фольклористиканың соңгы казанышлары анализлана, шуның белән бергә бу өлкәдәге җитешсезлекләр дә күрсәтелә.

Шулай итеп, XX гасыр уртасына кадәр татар халык иҗаты жанрларын өйрәнү игътибар үзәгендә була. Тикшеренүчеләр, төрле җыентыкларның керешләрендә, аерым мәкаләләрдә, халык иҗатының жанрлары, аларның төрләре буенча фикер-карашларын белдерәләр, үзенчәлекләрен атыйлар, тематик төркемнәргә бүләләр, аерым жанрларның классификациясен булдыралар.

Әдәбият

Әхмәтҗанов М. Фольклорчы Хафиз Рәхмәтуллин // Татар иле. 2005. № 23–24.

Баттал Габделбари. Нәзарияте әдәбия. Казан. 1913.

Җәләй Л. Халык җырлары // Совет әдәбияты. 1948. № 11. Б. 97.

Ибраһимов Г. Тел-әдәбият мәсьәләләренең кирәкле бер тармагы // Безнең юл. 1926. № 5/6. Б. 1–3.

Ибраһимов Г. Халык мөсаннәфате // Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. Т. 5. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. Б. 23–30.

Идегәй: Татар халык дастаны. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 254 б.

Исанбет Н. О детском фольклоре. Казань, 1941.

Исәнбәт Н. Татар табышмаклары һәм аларны тикшерү // Совет әдәбияты. 1939. № 10/11. Б. 162–176.

Исәнбәт Н. Татар халык эпосы «Идегәй» дастанының 500 еллыгы // Совет әдәбияты. 1940. № 11. Б. 72–92.

Мамин М. Пословицы и поговорки. Казань, 1940.

Рәхим Г. Халык әдәбиятымызга бер караш // Аң. 1914. № 14. Б. 263–265; № 16–17. Б. 310–313; № 19. Б. 347–351; № 20. Б. 368–371; № 22. Б. 398–401.

Сәгъди Г. Әдәбият теориясе. Казан: Татгосиздат, 1939.

Тарихи чынлык өчен // Совет әдәбияты. 1944. № 10. Б. 3–8.

Татар халкының балалар фольклоры / җыючы, төзүче, кереш мәкалә авторы Нәкый Исәнбәт. Казан: Татгосиздат, 1941.

Татар халык дастаны «Идегәй» // Совет әдәбияты. 1940. № 11. Б. 39–76; № 12. Б. 34–82.

Толымбай Г. Татар фольклоры фронтында // Совет әдәбияты. 1933. № 4/5. Б. 112.

Тулумбайский Г. Татар фольклоры // Татарстан. 1930. № 6/7.

Урманчеев Ф. Халык авазы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974.

Урманчеев Ф.И. Народный эпос «Идегәй». Казань, 1999.

Фәттахов Н. Татар халык иҗаты җыентыгы // Совет әдәбияты. 1951. № 10. Б. 119.

Халит Әминә. Бәетләр тикшерү тәҗрибәсеннән // Совет әдәбияты. 1934. № 6. Б. 56–59.

Халитова Әминә. «Суга баткан ялчылар» бәете турында // Совет әдәбияты. 1935. № 4/5. Б. 116–119.

Хроника. «Идегәй» дастанын өйрәнү // Совет әдәбияты. 1940. № 3. Б. 97.

Шамов А. Халык җырлары турында // Совет әдәбияты. 1942. № 6. Б. 76–78.

Ярми Х. «Идегәй» дастаны // Совет әдәбияты. 1940. № 5/6. Б. 163–178.

Ярмухаметов Х. Татарская советская фольклористика за 40 лет // Известия Казанского филиала АН СССР. 1957. Юбилейный сборник. С. 174.

Ямалтдинов Ильмир Илдар улы,
филология фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге мөдире